

Мурсалимова Насихат Мәзікенқызының «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Жетісу ақындарының айтыстары: көпнұсқалылығы мен текстологиясы (қолжазба негізінде)» тақырыбында дайындалған диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Жетісу ақындар айтысының мұрасын қолжазба және жарияланған нұсқалар негізінде текстологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Айтыс мәтіндерінің ауызша таралуы, әр кезеңде хатқа түсуі және жариялануы олардың көпнұсқалы сипат алуына негіз болған. Соның нәтижесінде бір айтыстың бірнеше қолжазба және баспа нұсқалары қалыптасып, олардың арасында мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтар пайда болған. Бұл жағдай, әсіресе, Жетісу ақындар айтысының мұрасында айқын байқалады. Сондықтан Сүйінбай – Тезек төре, Сүйінбай – Қатаған, Сүйінбай – Арыстанбек, Құлмамбет – Түбек, Құлмамбет – Түбек – Тезек төре, Құлмамбет – Майкөт, Бақтыбай – Бәйімбет, Бақтыбай – Тезек төре айтыстарының нұсқаларын текстологиялық салыстыру арқылы қарастыру – бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі.

Айтыс мәтіндерінің ғылыми айналымға түсу тарихын жүйелеу және олардың дереккөздік негізін нақтылау қажеттігі – зерттеудің өзектілігін айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс мәтіндерінің таралу жолдарын, хатқа түсу ерекшеліктерін және жариялану сатыларын анықтау олардың көпнұсқалылық табиғатын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Өзектіліктің тағы бір маңыздылығы – Жетісу айтыс мектебінің әдеби-тарихи орнын айқындау. Жоғарыда көрсетілгендей, бұл өңірдегі ақындық дәстүр кездейсоқ жеке таланттар жиынтығы емес, жетекші тұлғалар жүйесіне, ортақ репертуарға сүйенген дәстүрлі мектеп сипатында дамыған. Зерттеу жұмысында айтыс мәтіндерін зерттеу арқылы тек нұсқалық ерекшеліктер ғана айқындалмайды, жетісулық айтыскер ақындардың даму жолының көрсеткіші зерделенеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Жетісулық ақындар айтысының дамуы және қалыптасуы әлі күнге дейін жүйелі түрде қарастырылған жоқ. Осыған байланысты зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – айтыс мәтіндерінің қолжазба қорларында сақталған және жарияланған нұсқаларын текстологиялық тұрғыдан салыстыру арқылы олардың көпнұсқалылық табиғатын анықтау, мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтарын айқындау, мәтіндердің қалыптасу тарихын саралау, сондай-ақ бастапқы мәтінге жақын үлгілерін ғылыми негізде белгілеу.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

– Жетісу ақындар айтысының мұрасына қатысты қолжазба және жарияланған мәтіндерді жинақтау және жүйелеу;

– Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек айтыстарының нұсқаларын салыстыру;

– Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет, Түбек, Тезек, Құлмамбет пен Майкөт айтыстарының мәтіндік ерекшеліктерін анықтау;

– Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының қолжазба және жарияланған үлгілерін текстологиялық тұрғыдан саралау;

– айтыс мәтіндеріндегі мазмұндық, құрылымдық, көлемдік және тілдік өзгерістердің сипатын көрсету;

– мәтіндердің қалыптасу тарихын анықтап, бастапқы үлгіге жақын нұсқаларын белгілеу;

– Жетісу айтыс мектебінің өкілдерін, олардың шығармашылық байланысын және дәстүр сабақтастығын нақты деректер негізінде көрсету.

Зерттеу нысаны. Диссертация жұмысының зерттеу нысаны ретінде М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі Жетісу ақындар айтысының мұрасы.

Зерттеу пәні. Жетісу ақындары айтыстарының көпнұсқалылық сипаты, айтыс мәтіндерінің қалыптасу тарихы, қолжазба және жарияланған нұсқалардың өзара арақатынасы, сондай-ақ нұсқалар арасындағы мазмұндық, құрылымдық және тілдік айырмашылықтардың текстологиялық ерекшеліктері.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде текстологиялық салыстыру әдісі қолданылды. Осы әдіс арқылы айтыс мәтіндерінің әртүрлі нұсқалары өзара салыстырылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталды. Сонымен бірге жүйелеу, тарихи-деректік талдау, салыстырмалы сипаттау тәсілдері пайдаланылып, мәтіндердің қалыптасу жолы мен нұсқалық ерекшеліктері сараланды.

Айтыс мәтіндерінің ерекшелігіне байланысты олардың мазмұндық қабаты ғана емес, құрылымдық реттелуі, көлемі, тілдік-көркемдік өрнегі, орындаушылық ықпалдан туған өзгерістері де назарға алынды. Осы тұрғыдан зерттеу әдістері айтысты ауызша дәстүр мен жазба мәдениет тоғысындағы күрделі мәтіндік құбылыс ретінде қарастыруға негізделді. Сонымен бірге айтыс материалдары негізінде жетісулық айтыскер ақындардың реестрі жасалып, олардың шығармашылық сабақтастығының қалыптасу және даму желісі бойынша жүйеленді.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін айтыстың жанрлық табиғаты, синкретті болмысы, поэтикалық құрылымы, әлеуметтік қызметі және мәтіндік ерекшеліктері туралы қазақ әдебиеттануы мен фольклортану ғылымында қалыптасқан ғылыми тұжырымдар құрайды.

Сондай-ақ жұмыстың әдіснамалық бағдарын айтыстың поэтикалық-коммуникативтік табиғаты, диалогтық құрылымы, импровизациялық сипаты, синкретті өнер ретіндегі болмысы туралы мәтінде берілген пайымдар толықтырады. Бұл тұжырымдар айтыс мәтіндерін тек тарихи дерек не көркем

үлгі ретінде емес, мәтіндік эволюциясы бар күрделі мәдени мұра ретінде тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Зерттеу барысында Жетісу ақындар айтысының мұрасы көпнұсқалылық және текстологиялық салыстыру негізінде кешенді түрде қарастырылып, төмендегідей ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

– айтыс өнерінің поэтикалық-коммуникативтік табиғаты, синкретті жанр ретіндегі ерекшеліктері және оның эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қызметтері жүйелі түрде сараланып, айтыстың ұлттық мәдениеттегі орны теориялық тұрғыдан нақтыланды;

– Жетісу айтыстарының қалыптасу ерекшеліктері алғаш рет аймақтық әдеби мектеп деңгейінде қарастырылып, оның жетекші тұлғалар жүйесіне, ортақ поэтикалық ортаға негізделген тұтас шығармашылық мектеп екені ғылыми тұрғыдан дәлелденді;

– Жетісу ақындық мектебінің тарихи қалыптасу логикасын нақтылау мақсатында жетісулық айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне сүйенген реестр жасалып, олардың шығармашылық сабақтастығы қалыптасу және даму желісі бойынша алғаш рет жүйеленді;

– жоғарыда атап өткен ақындар айтыстарының қолжазба және жарияланған нұсқалары өзара салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтары алғаш рет текстологиялық тұрғыдан анықталды;

– Жетісу ақындары айтысының мәтіндеріндегі көпнұсқалылық құбылысының қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар айқындалып, олардың ауызша таралу дәстүрімен, орындаушылық интерпретациямен, сондай-ақ мәтінді хатқа түсіру мен жариялау үдерісіндегі редакторлық ықпалмен байланысты екені дәлелденді;

– айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептері алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, кеңестік кезеңдегі мәтіндік түзетулердің мазмұндық құрылымға әсері нақты мысалдар негізінде көрсетілді;

– Жетісу ақындар айтысының мәтіндерін алғаш рет текстологиялық тұрғыдан салыстыру арқылы олардың қалыптасу тарихын ғылыми негізде саралаудың әдістемелік ұстанымдары ұсынылып, айтыс мәтіндерін нұсқалық тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды.

– Бақтыбай – Бәйімбет, Бақтыбай – Тезек төре айтыстары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, текстологиялық тұрғыдан сараланды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

– жүргізілген зерттеу нәтижесінде айтыс өнерінің поэтикалық-коммуникативтік табиғаты мен синкретті жанр ретіндегі ерекшеліктері кешенді түрде сараланып, оның эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қызметтері айқындалды. Осы арқылы айтыстың ұлттық мәдени жүйедегі орны мен рухани-танымдық қызметі теориялық тұрғыдан нақтыланды.

– Жетісу айтыс өнері жеке ақындар шығармашылығының жиынтығы ғана емес, ортақ поэтикалық ортаға және тарихи-мәдени негізге сүйенген тұтас шығармашылық жүйе екені ғылыми негізде дәлелденді.

– айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне сүйеніп жасалған реестр олардың шығармашылық сабақтастығы мен даму желісін нақтылап, Жетісу ақындық мектебінің қалыптасу логикасын жүйелі түрде сипаттауға мүмкіндік берді.

– Жетісу ақындары айтыстарының қолжазба нұсқалары мен жарияланымдары өзара салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтары текстологиялық тұрғыдан анықталды. Бұл салыстырулар айтыс мәтіндерінің көпнұсқалылық табиғатын ғылыми негізде сипаттауға мүмкіндік берді.

– айтыс мәтіндеріндегі көпнұсқалылық құбылысының қалыптасуына әсер еткен негізгі себептер айқындалып, олардың ауызша таралуы, орындаушылық интерпретациямен және мәтінді хатқа түсіру мен жариялау үдерісіндегі редакторлық ықпалмен тығыз байланысты екені дәлелденді. Сонымен қатар айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептері алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, кеңестік кезеңдегі мәтіндік түзетулердің мазмұндық құрылымға әсері нақты деректер негізінде көрсетілді.

– Жетісу ақындар айтысының мәтіндерін салыстырмалы текстологиялық талдау нәтижесінде олардың қалыптасу тарихын ғылыми негізде саралаудың әдістемелік ұстанымдары ұсынылып, айтыс мәтіндерін нұсқалық тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды. Бақтыбай – Бәйімбет және Бақтыбай – Тезек төре айтыстарының ғылыми айналымға енгізілуі Жетісу айтыс дәстүрінің деректік қорын толықтырып, аймақтық ақындық мектептің текстологиялық жүйесін кеңейтуге мүмкіндік береді.

– зерттеу нәтижелері Жетісу айтыс мұрасының қалыптасу, таралу ерекшеліктерін кешенді түрде түсіндіруге жол ашып, қазақ айтыс мәтіндерін текстологиялық тұрғыдан зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздерін тереңдетуге қызмет етеді.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда 8 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде, Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасында 1 ғылыми мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 7 мақала жарық көрді.

Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасына енетін журналда:

1. Kazak akinlarinin aytislarinda dinî deęerler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar-Mart 2025, Sayı 113, 247-266
<https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647>

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда:

1 Айтыс өнері мектебінің қалыптасуы, дамуы, өзіндік ерекшелігі // Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті хабаршысы. – 2020. – №1. – 228-233 б.

2 Жамбыл мен Сарбас айтысындағы «Домалақ ана» шежіресі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – №101 (141). – 219-222 б.

3 Жамбыл мен Сарбас айтысының тарихи ерекшеліктері // Керуен. – 2021. – №1 (70). – 101-107 б.

4 Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде) // Керуен. – 2022. – №75 (2). – 193-201 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-15>

5 Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt 15, Sayı 38. – 469-480 s. <https://doi.org/10.12981/mahder.1097528>

6 Қазақ, түрік халқындағы айтыс жанрының ерекшеліктері // Керуен. – 2023. – №80 (3). – 140-150 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-12>

7 Ж. Аймауытұлының академиялық жинағын дайындау тәжірибесінен // Керуен. – 2025. – №87 (2). – 165-174 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-12>

8 Айтыс өнеріндегі наным-сенімдердің көрінісі // Керуен. – 2025. – №89 (4). – 165-174 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025>.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс белгіленген ережелерге сәйкес орындалды. Жұмыс кіріспе, әдебиеттерге шолу, материалдар мен зерттеу әдістері, өзіндік зерттеулердің нәтижелері және 131 дереккөзді қамтитын әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертация қажетті стандарттарға сәйкес рәсімделген компьютерлік мәтіннің 164 бетінде ұсынылған, сондай-ақ, 1 кестені қамтиды.